

УДК 347.151(477:430)

Кравченко Михайло Георгійович –

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, Інститут права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Mykhailo H. Kravchenko –

doctor of juridical sciences, senior researcher, Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Комунікативні свободи: конституційно-правове регулювання в Україні та Німеччині

Стаття присвячена дослідженню системи комунікативних свобод в Україні та Німеччині та їхньому конституційно-правовому регулюванню. Теоретичною базою дослідження були праці українських, німецьких та швейцарських вчених-юристів, присвячених аналізу вказаних свобод приватних осіб. У процесі дослідження було проаналізовано положення законодавства України та Федеративної Республіки Німеччина, а також акти Конституційного Суду України та Федерального Конституційного Суду Німеччини, присвячені конституційно-правовому регулюванню та трактуванню сфери захисту комунікативних свобод. На підставі дослідження зроблено висновок про те, що системи таких свобод в Україні та Німеччині частково збігаються. Однак, суттєво різняться підходи щодо розуміння їхньої мети, а також сфери конституційно-правового захисту. У результаті дослідження визначено сферу конституційно-правового захисту кожної окремої комунікативної свободи. Отримані результати можуть бути використані Конституційним Судом України при подальшому тлумаченні сутності та мети, сфери захисту, підстав обмеження вказаних свобод приватних осіб.

Ключові слова: комунікативні свободи, свобода поглядів, свобода слова, свобода мовлення, свобода кіно, свобода інформації, свобода науки та викладання, свобода мистецтва.

Статья посвящена исследованию системы коммуникационных свобод в Украине и Германии, а также их конституционно-правовому регулированию. Теоретической базой исследования были работы украинских, немецких и швейцарских ученых-юристов, посвященных анализу указанных свобод частных лиц. В процессе исследования были проанализированы положения законодательства Украины и Федеративной Республики Германия, а также акты Конституционного Суда Украины и Федерального Конституционного Суда Германии, посвященные конституционно-правовому регулированию и трактовке сферы защиты коммуникационных свобод. На основании исследования сделан вывод о том, что системы таких свобод в Украине и Германии частично совпадают. Однако, существенно различаются подходы к пониманию их цели, а также сферы конституционно-правовой защиты. В результате исследования определена сфера конституционно-правовой защиты каждой отдельной коммуникационной свободы. Полученные результаты могут быть использованы Конституционным Судом Украины при дальнейшем толковании сущности, цели, сферы защиты, оснований ограничения каждой отдельной коммуникационной свободы частных лиц.

Ключевые слова: коммуникационные свободы, свобода взглядов, свобода слова, свобода вещания, свобода кино, свобода информации, свобода науки и преподавания, свобода искусства.

M.H. Kravchenko Communicative Freedoms: Constitutional and Legal Regulation in Ukraine and Germany

The article is devoted to the study of the system of communicative freedoms in Ukraine and Germany and their constitutional and legal regulation. The theoretical basis of the study were the works of Ukrainian, German and Swiss legal scholars devoted to the analysis of these freedoms of individuals. The study analyzed the provisions of the legislation of Ukraine and the Federal Republic of Germany, as well as acts of the Constitutional

Court of Ukraine and the Federal Constitutional Court of Germany on constitutional and legal regulation and interpretation of the protection of communication freedoms.

The research methodology consisted of general scientific and special legal methods of scientific cognition, in particular: historical method, structural-systemic and comparative-legal research methods.

Based on the study, it was concluded that the Constitution of Germany, in contrast to the Basic Law of Ukraine, established a systematic approach to communication freedoms of individuals. The elements of this system are: freedom of opinion, freedom of speech (press); freedom of speech, freedom of cinema, freedom of information, freedom of science and teaching, freedom of art. The purpose of such freedoms is, on the one hand, to guarantee everyone a real opportunity to freely express and disseminate their views orally, in writing, graphically, and, on the other hand, to ensure public interest in providing unbiased information from various sources public opinion and the democratic decision-making process.

Certain communication freedoms in Ukraine do not have constitutional and legal regulation, for example, freedom of cinema. For some of them, the scope of constitutional and legal protection is not clearly defined, for example, regarding academic freedom, freedom of art, freedom of information. In our opinion, the definition of the scope of such protection should take place not at the level of the Constitution of Ukraine, but at the level of acts of interpretation of the Basic Law of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine. This is due to the fact that the normative material of the Constitution of Ukraine is quite concise, and for a perfect definition of the limits of constitutional and legal protection of each communicative freedom it is necessary to interpret the provisions of the Basic Law; determining the purpose of such freedom; the opportunities it provides to an individual; grounds for its restrictions, etc. It is more expedient to do all this at the level of decisions of the Constitutional Court.

Ideas formed at the level of German legal doctrine and decisions of the Federal Constitutional Court of Germany on understanding the system of communicative freedoms, their essence and content, the limits of their constitutional protection can become a theoretical basis for decisions of the Constitutional Court of Ukraine on interpretation of individual freedoms.

Necessary changes to Art. 54 of the Constitution of Ukraine in terms of the range of subjects for which the freedom of literary, artistic, scientific and technical creativity is recognized. In our opinion, such communication freedoms belong to everyone, not only to the citizens of Ukraine. Therefore, this article should be stated in the following wording - everyone is guaranteed freedom of literary, artistic, scientific and technical creativity, protection of intellectual property, copyright, moral and material interests arising in connection with various types of intellectual activity.

Keywords: *communicative freedoms, freedom of opinion, freedom of speech, freedom of speech, freedom of cinema, freedom of information, freedom of science and teaching, freedom of art.*

Постановка проблеми. Особливе місце у системі прав та свобод людини займають комунікативні свободи. Їхня мета доволі конкретна – бути інструментом комунікації приватної особи з суспільством, реальною можливістю для вираження та передачі її поглядів, переконань та думок іншим приватним особам.

Аналіз Конституції України дозволяє констатувати те, що на рівні Основного Закону України закріплено більшість комунікативних свобод. Однак, для гарантування та забезпечення їхньої реалізації замало підтвердити сам факт їхнього існування на конституційному рівні. Треба набагато більше, а зокрема, розуміти сутність цих свобод, сферу їхнього захисту державою, межі втручання останньої у їхню реалізацію. Нажаль, в Україні бракує досвіду розуміння

комунікативних свобод, сфери їх конституційного захисту. Це яскраво видно із аналізу актів Конституційного Суду України. Адже серед них відсутні рішення, які б були присвячені таким комунікативним свободам як свобода слова та свобода думки. Існуючі рішення, наприклад ті із них, які стосуються свободи інформації [1, 2, 3], не розкривають її сутності, а присвячені дотичним питанням.

Зважаючи на це, доцільно звернутися до позитивного німецького досвіду, а насамперед до чисельних рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини, які ґрунтовно та усебічно визначають систему комунікативних свобод та сферу конституційного захисту кожної із них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання про комунікативні

свободи є предметом окремих досліджень як українських, так і німецьких дослідників.

Серед вітчизняних спеціалістів, які досліджували цю проблематику, можна назвати: П. М. Рабіновича, А. М. Колодія, Н. Г. Шукліну та ін. [4, 5, 6].

До переліку німецьких вчених-юристів, які досліджували цю проблематику, належать: С. Гупер, К. Віндорст, Г. Дюріга та ін. [7, 8 та ін.].

Визначальну роль для розуміння сутності, цілей та сфери захисту кожної комунікативної свободи мали рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини [9, 12, 13, 15, 16 та ін.].

Метою статті є аналіз конституційно-правового регулювання комунікативних свобод на рівні Основного Закону Німеччини та Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Комунікативні свободи входять у систему конституційних прав і свобод людини і громадянина як в Україні, так й у Німеччині. Водночас підходи до конституційно-правового закріплення таких свобод суттєво різняться. Так, ст. 5 Основного Закону ФРН закріпила принаймні сім комунікативних свобод: 1) свобода поглядів (переконань); 2) свобода слова (преси); 3) свобода мовлення; 4) свобода кіно; 5) свобода інформації; 6) свобода науки та викладання; 7) свобода мистецтва [7, s. 111].

Окремі німецькі дослідники поділяють їх на дві групи: а) свободи поглядів та інформації та б) свободи засобів масової інформації [8, s. 7].

Існування такої системи комунікативних свобод, на думку німецьких колег, це базова вимога демократії та вільної державності, яка полягає у тому, що людина може висловлювати свої думки без перешкод, не побоюючись репресій за такі дії.

Ця наукова позиція цілком узгоджується із позицією Федерального Конституційного Суду ФРН, який у рішенні BVerfGE 7, 198 – Lüth (Рішення у справі Люта) зазначив: «кожна основна свобода» має визначальне значення для вільного демократичного державного устрою, оскільки саме вони, тобто основні свободи, дозволяють формувати громадську думку та демократичний процес прийняття рішень [9].

Крім того, німецька правова наука розглядає комунікаційні свободи з суб'єктивно-правової та об'єктивно-правової сторони. У першому випадку такі свободи визначаються як джерело для вільного розвитку особистості. У другому –

вони стають джерелом для формування громадської думки та підґрунтям для прийняття політичних рішень.

Що ж стосується України, то на рівні Конституції закріплена переважна більшість комунікативних свобод. Наприклад, йдеться про ст. 54, яка гарантує громадянам свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав [10]. Або ч.ч. 2 – 4 ст. 32, якою встановлено конституційну заборону на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, а також гарантований судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації та право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації [10]. Крім того, визначальне значення мають також положення ст. 15 Конституції України, згідно із якими жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова; цензура заборонена; суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [10] тощо.

Порівнюючи ст. 5 Основного Закону Німеччини та низку статей Конституції України, які присвячені комунікативним свободам, можна дійти висновку про безсистемність конституційно-правового регулювання комунікативних свобод в Україні. Адже логіка побудови нормативного матеріалу на рівні Конституції України суттєво впливає на його сприйняття адресатами цих норм. Тому «розпорошеність» конституційно-правового регулювання комунікативних свобод на рівні Основного Закону України не дозволяє його сприймати цілісно, наприклад одразу ж пов'язати свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, яка визначена на рівні ст. 54 Конституції України та заборону цензури та загальнообов'язкової ідеології, яка визначена у ст. 15 Основного Закону України.

Крім того, Основний Закон ФРН, як і його розуміння на рівні рішень Федерального Конституційного Суду ФРН, пронизано ідеями недоторканості людської гідності та інших прав та свобод людини, людиноцентризму у

функціонуванні держави. Що ж стосується України, то самі ці ідеї хоча й знайшли свого закріплення в Конституції України, однак широкої реалізації на практиці не отримали. Для прикладу, сама ідея недоторканості права людської гідності не отримала конституційного закріплення на рівні Основного Закону України.

На формуванні конституційно-правового регулювання комунікативних свобод в Німеччині суттєво вплинув негативний досвід нацизму. Сама Конституція ФРН була прийнята 23 травня 1949 року як тимчасовий конституційний акт на території західних окупованих зон. Тільки з 1990 року вона є Основним Законом ФРН для всієї федеративної держави [11]. Негативний досвід нацизму вплинув також на зміст ст. 5, яка присвячена конституційно-правовому регулюванню комунікативних свобод. Цей негативний вплив описаний, зокрема, у BVerfGE 7, 198 – Lüth (Рішення у справі Люта) [9]. Так, у ньому зазначається, що Й. Гебельс як міністр пропаганди часів Третього Рейху вважав себе генералом фюрера. Кінопродюсери, режисери та актори, які працювали під його керівництвом, вважали себе солдатами фюрера. Вони мали без вагань виконувати вказівки Гебельса, а у випадку відмови могли бути покараними навіть через смертну кару. З 1938 року Гебельс починає використовувати кіноіндустрію для пропаганди антисемітизму. Так, він вимагав у кінокомпаній публічний показ антиєврейських кіноматеріалів. Все це було спрямовано на досягнення єдиної цілі – зробити євреїв ворогами Європи. Ця теза також постійно лунала у промовах самого Адольфа Гітлера [9]. Таким чином, кіноіндустрія стала знаряддям пропаганди нацистів, а спроба ухилитися від участі у такій пропаганді безжально каралася. Зважаючи на це, ст. 5 Основного Закону ФРН містить положення про заборону цензури [11]. Крім того, право вільно висловлювати та поширювати свою думку в усній, письмовій та графічній формі, а також безперешкодно отримувати інформацію із загальнодоступних джерел надається ст. 5 Конституції ФРН кожному [11]. Водночас ст. 54 Конституції України обмежує коло осіб, які мають свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності лише громадянами України [10]. На наш погляд, такий підхід є недоцільним. Тому ми пропонуємо внести зміни до ст. 54 Конституції України

і визначити те, що усі перелічені комунікативні свободи належать кожному.

Німецька юридична наука виходить із широкого підходу до визначення кола носіїв комунікативних свобод. Ними можуть бути фізичні особи (громадяни, іноземці, неповнолітні), об'єднання приватних осіб (асоціації, спілки та ін.), а також юридичні особи приватного права. У той же час, наприклад, органи державної влади, муніципалітети та їх посадові й виборні особи не мають свободи слова у тій мірі, в якій нею володіють приватні особи. Про це свідчить рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини BVerfGE 105, 279 – Osho (Рішення у справі Ошо) [12]. Так, у цьому Рішенні була закріплена вимога, адресована до держави. Суть її полягає у наступному – держава у будь-якому спорі має дотримуватися релігійного та ідеологічного нейтралітету, вести себе стримано. Будь-які висловлювання держави, які містять наклеп, дискримінацію, завідомо неправдиву інформацію, заборонені [12].

Цікавим є також підхід щодо можливості обмеження комунікативних свобод. Так, наприклад, батьки, реалізуючи надане їм ст. 6 Основного Закону Німеччини право батьківства [11], можуть заборонити своїй неповнолітній дитині розміщувати у соціальних мережах певну інформацію. Однак, якщо такий неповнолітній звернеться до суду з сімейних справ з метою захисту його права на свободу слова, то суд має задовільнити його позов, спираючись на ст. ст. 1626, 1627, 1631 Bürgerliches Gesetzbuch (Цивільного кодексу Німеччини) [13].

Кожна комунікативна свобода має межі свого конституційно-правового гарантування та захисту. При цьому, такі межі визначені не стільки на рівні теоретичних розробок, скільки на рівні рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини, які усебічно тлумачачи положення Основного Закону ФРН визначають сферу захисту та підстави обмеження кожної комунікативної свободи окремо.

Пропонуємо з'ясувати такі межі щодо кожної такої свободи. Розпочнемо із свободи вираження поглядів (свободи думки або свободи переконань). Варто визначити те, що єдиного терміну, яким позначається категорія «свобода вираження поглядів» в Німеччині, немає. Так, існують синонімічні категорії, які використовуються для позначення такої свободи, наприклад:

«Überzeugungen» (переконавання), «Wertungen» (оцінки), «Urteiles» (судження), «Stellungnahmen» (думки) тощо [14, s. 116]. Об'єктом захисту свободи вираження поглядів є гарантована абз 1. ст. 5 Основного Закону ФРН свобода кожного на вираження та розповсюдження своїх поглядів в усній, письмовій та графічній формах [11]. При цьому, Федеральний Конституційний Суд Німеччини у своєму рішенні по справі BVerfGE 61, 1 – Wahlkampf/CSU : NPD Europas (Справа про виборчу компанію CSU : NPD Europas) [15] конкретизував цю сферу конституційного захисту. Так, ст. 5 Основного Закону ФРН захищає, по-перше, саме свободу поглядів, а не приватну думку. Інакше кажучи, об'єктом захисту є саме свобода людини мати власні погляди та доносити їх зміст до інших приватних осіб у різних формах. Приватна ж думка, як про це зазначається у BVerfGE 33, 1 – Strafgefangene (Рішення у справі про ув'язнення), є суб'єктивним судженням, яке не повинно сприйматися як певна система поглядів, оцінюватися з моральної, етичної та емоційної точок зору [16].

По-друге, свобода поглядів обов'язково мусить бути заснована на конкретних, об'єктивних фактах та доказах. Так, існує декілька рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини, які присвячені саме проблемі позиціонування суб'єктивних думок приватних осіб у якості офіційних поглядів, зокрема, на певні історичні події. Наприклад, йдеться про BVerfGE 90, 1 – Jugendgefährdende Schriften (Рішення у справі про записи, що спричиняють шкоду неповнолітнім) [17]. У цьому Рішенні Федеральний Конституційний Суд визнав книгу «Wahrheit für Deutschland - Die Schuldfrage des Zweiten Weltkrieges» (Правда для Німеччини – питання провини у Другій світовій війні) як таку, яка є шкідливою для молоді, оскільки вона містить помилковий виклад історичних фактів, які створюють хибне враження про провину Німеччини у Другій світовій війні. Цим порушується пункт 1 статті 5 Основного Закону [17]. Так, у цьому Рішенні наголошуються: «Молодь може стати відповідальними громадянами тільки у тому випадку, якщо їх критичні здатності зміцняться у роботі з різними думками. При оцінці історичних подій не можуть переважати односторонні погляди, засновані на фальсифікації фактів» [17].

Отже, Конституція Німеччини не захищає право на: наклеп, приниження гідності, честі, ділової репутації приватних осіб, сповідування хибних та/або шкідливих ідей, які можуть видаватися за свободу вираження поглядів.

Звичайно, свобода поглядів нерозривно пов'язана із формою їх вираження, адже без існування останньої неможливо донести зміст таких поглядів до інших суб'єктів права. Саме тому Основний Закон Німеччини пов'язує цю свободу із забезпеченням реальної можливості, без страху покарання, об'єктивізації таких поглядів у: а) усній; б) письмовій та в) графічній формах [11].

Наступна комунікаційна свобода, на межах конституційно-правового захисту якої ми б хотіли зупинитися, є свобода слова. Інколи цю свободу розглядають у розумінні (Pressefreiheit) свободи преси. У низці рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини, а зокрема, BVerfGE 10, 118 – Berufsverbot I (Рішення у справі про заборону професії) [18] та BVerfGE 20, 162 – Spiegel (Рішення у справі журналу «Дзеркало») [19] наголошено на тому, що вільна преса надає громадянам інформацію, на базі якої вони можуть формувати власну думку. Таким чином, свобода преси так само важлива для демократії, як і свобода слова [18, 19]. Як зазначається у BVerfGE 10, 118 – Berufsverbot I (Рішення у справі про заборону професії) [18], сфера конституційного захисту свободи преси не обмежується лише свободою вираження думки, яка здійснюється через друк матеріалів у пресі. Вона також передбачає інституційну свободу преси від держави, що виключає вплив останньої на ЗМІ. Преса є незалежною від початку збирання інформації до розповсюдження її через друк у газетах, журналах та інших друкованих виданнях. Інституційна свобода преси також охоплює суб'єктивне право журналістів вільно виражати свої думки у будь-якій формі у друкованих виданнях.

Окреме місце у переліку комунікативних свобод належить свободі мовлення. Ця свобода охоплює свободу радіомовлення та свободу телебачення. При цьому, сфера застосування цієї свободи постійно розширюється. Адже нині трансляції здійснюються не лише через радіо та телебачення, а й через мережу Інтернет. На думку Ф. Епінга, під терміном «мовлення» варто розуміти передачу контенту за допомогою електромагнітних хвиль невизначеному колу приватних осіб [20, s. 107]. При цьому, захист свободи мовлення,

на думку вченого, здійснюється на тих самих умовах, як і захист свободи преси з тією різницею, що у останній фіксація інформації здійснюється лише на паперовому носії.

Говорячи про Конституцію України маємо відзначити те, що на рівні ч. 1 ст. 34 кожному гарантовано право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [10]. Що ж стосується свободи мовлення, то Основний Закон України приділяє увагу лише питанню про призначення на посади та звільнення з посад Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України та складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [10]. Звичайно, це не означає того, що ці комунікативні свободи не врегульовані на рівні спеціального законодавства України. Наприклад, існує спеціальний Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [21]; Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [22]; Закон України «Про інформацію» [23] тощо. Однак, вони все ж таки не можуть замінити конституційно-правове визначення сфери захисту цих комунікативних свобод приватних осіб.

Окремо хотілося б відзначити те, що на рівні актів Конституційного Суду України поки немає окремих рішень, присвячених свободі слова, свободі переконань і поглядів, свободі мовлення. У разі розгляду Конституційним Судом питань, які стосуються вказаних прав і свобод людини, можна було б врахувати відповідний німецький досвід у якості ідейної основи тлумачення сутності та змісту відповідних свобод приватних осіб.

До переліку комунікативних свобод також належить свобода кіно. Одразу ж маємо відзначити те, що на рівні Конституції України окремих положень, які б стосувалися саме свободи кіно, немає [10]. Напевно, ця свобода поглинається свободою літературної, художньої, наукової і технічної творчості, яка визначена у ст. 54 Основного Закону України [10]. Що ж стосується Німеччини, то ст. 5 Конституції ФРН окремо відокремлює свободу кіно [11]. На думку М. Сакса: «Основне право на свободу кіно захищає свободу виробництва і розповсюдження фільмів» [24, s. 396]. Звичайно, ця свобода не є безмежною та підлягає обмеженню, якщо вона порушує права інших приватних осіб, є засобом розповсюдження шкідливої, аморальної інформації тощо.

Важливе місце у переліку комунікативних свобод належить свободі інформації. Межі конституційного захисту цієї свободи визначено у BVerfGE 22, 180 – Jugendhilfe (Рішення у справі щодо захисту молоді) [25]. Об'єктом захисту основного права на свободу інформації є безперешкодний доступ до інформації з загальнодоступних джерел. Це основне право призначене для того, щоб приватні особи могли отримувати вичерпну інформацію з альтернативних інформаційних джерел [25]. До загальнодоступних джерел інформації Федеральний Конституційний Суд Німеччини відносить ті джерела, які призначені для надання інформації групі людей [25]. Тобто, до них не належить приватна інформація, яка має конкретного адресата та до якої відсутній доступ у сторонніх осіб.

Цікавим з цієї точки зору є рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини BVerfGE 90, 27 – Parabolantenne I (Рішення у справі про параболічну антену), у якій суд визнав неконституційними дії орендодавця, який відмовлявся встановити на даху житлового будинку антену для прийому мовлення іноземних телевізійних каналів [26]. На наш погляд, це рішення є справедливим, адже такі дії орендодавця заважали реалізації права на доступ до інформації орендарями.

Що ж стосується України, то згідно із ч. 2 ст. 34 Конституції України кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [10]. Основний Закон України також захищає: право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації; право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації; право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення; конфіденційну інформацію про особу, яку заборонено збирати, зберігати, використовувати та поширювати без її згоди [10].

Ці положення Конституції України конкретизуються у низці законів, а зокрема: Законі України «Про інформацію» [23]; Законі України «Про доступ до публічної інформації» [27]; Законі України «Про державну таємницю» [28] тощо.

Вагомий вклад у розуміння сфери захисту права на інформацію зробив Конституційний Суд України. У низці рішень він конкретизував межі захисту цього права людини. Якщо певним чином узагальнити позиції Конституційного Суду України, то можна дійти висновку, що правом на інформацію захищається:

- право приватної особи знайомитись із зібраною про неї інформацією в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях, якщо ці відомості не є державною або іншою захищеною законом таємницею [1];

- медична інформація, тобто свідчення про стан здоров'я людини, історію її хвороби, про мету запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, в тому числі і про наявність ризику для життя і здоров'я [1];

- право фізичної особи вільно на власний розсуд визначати порядок ознайомлення з конфіденційною інформацією про себе, інших осіб, держави та органів місцевого самоврядування, а також право на збереження її у таємниці. При цьому, перелік даних про фізичну особу, які визнаються як конфіденційна інформація, не є вичерпним [2];

- порядок оприлюднення інформації, пов'язаної із діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка може вплинути на формування громадської думки про довіру до влади та підтримку її авторитету у суспільстві [2];

- інформація про сімейне життя особи, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування. Вона включає відомості про особисте та сімейне життя такої особи (персональні дані про неї), а саме дані про її: національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адресу, дату і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбувалися або відбуваються у побутовому, інтимному, товариському, професійному, діловому та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень такою особою [2];

- право на інформацію від цензури, під якою розуміють контроль з боку інститутів публічної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою захисту інформаційного простору, тобто прямі або опосередковані дії держави, спрямовані на обмеження чи навіть заборону поширення інформації, яку вона вважає шкідливою чи не потрібною для суспільства [3].

Роблячи певний підсумок, маємо відзначити те, що розуміння сфери захисту свободи інформації Конституційним Судом України зміщене у бік захисту конфіденційної інформації щодо приватної особи, медичної таємниці, інформації щодо діяльності публічних діячів та службовців, заборони цензури. Однак, поза увагою залишається, власне, сама свобода інформації, яка й повинна захищатися у першу чергу Конституцією України як комунікаційна свобода. На наш погляд, на цю обставину Конституційний Суд України має обов'язково зважати при подальшому тлумаченні права на свободу інформації.

Свобода науки та викладання. У німецькій юридичній літературі ця свобода поділяється на три компоненти: а) свобода науки (Freiheit von Wissenschaft); б) свобода досліджень (Freiheit von) та в) свобода викладання (Freiheit von Lehre) [7, s. 210]. Інколи усі ці три свободи розглядають у якості форм прояву загальної категорії, якою є (Wissenschaftsfreiheit) академічна свобода [29, s. 344]. На наш погляд, також надзвичайно цінною є наукова позиція Ф. Куніга, який зазначає, що свобода викладання та свобода досліджень є формами прояву свободи наукової діяльності [26, s. 345].

Досить детально сфера захисту академічної свободи визначена у рішенні Федерального Конституційного Суду Німеччини BVerfGE 35, 79 – Hochschul-Urteil (Рішення у справі про університет) [30]. Так, у цьому рішенні зазначається, що абз. 1 ст. 5 Основного Закону гарантує вченому вільний простір, який захищений від втручання держави. Він включає свободу дослідження, заснованої на академічній автономії, а також свободу при здобутті, інтерпретації та передачі знань [30]. Ця ж стаття Основного Закону є основою взаємодії науки та держави. Держава має здійснити усі заходи аби забезпечити основне право на вільну наукову діяльність. Такі заходи мають гарантувати працівникам університету, зокрема його викладачам, якомога ширший простір для вільної наукової діяльності [30].

Таким чином, Конституція ФРН гарантує кожному право на здійснення незалежної наукової діяльності за умови, що така діяльність здійснюється системно із дотриманням відповідної методології проведення дослідження.

Конституція України гарантує громадянам свободу наукової творчості. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством [10]. Крім того, згідно із ст. 53 Основного Закону України повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі [10]. Конституція України також гарантує рівність прав жінки і чоловіка у здобутті освіти і професійній підготовці [10].

На рівні законодавства України існує низка нормативних актів, які конкретизують ці положення Основного Закону України, а зокрема: Закон України «Про освіту» [31]; Закон України «Про вищу освіту» [32]; Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» [33]; Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [34] тощо.

Важливий вклад у розуміння права на освіту зробив Конституційний Суд України. Так, згідно з рішеннями Конституційного Суду це право захищає та передбачає:

- право громадян, які належать до національних меншин, на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства [35];
- право здобути освіту відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (частина четверта статті 53 Конституції України) в межах обсягу підготовки фахівців для загальносуспільних потреб (державного замовлення) [35];
- доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на

принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права [36];

- безоплатність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України [37];

- забезпечення доступності та безоплатності дошкільної освіти покладено на державу лише щодо навчальних закладів державної і комунальної форм власності (частина третя статті 53 Конституції України) [37].

Із аналізу змісту наведених позицій Конституційного Суду України можна зробити висновок про те, що вони не виходять за межі аналізу сфери захисту права на освіту. Тобто, факультативно їх використати для розкриття сутності академічної свободи та її елементів, фактично, не можливо. Окремих рішень Конституційного Суду України, які б були присвячені саме свободі наукової діяльності, свободі проведення досліджень та свободі викладання, наразі немає.

Окреме місце у системі комунікативних свобод займає свобода мистецтва. Одразу ж маємо відзначити те, що ст. 54 Конституції України гарантує свободу літературної, художньої, технічної творчості [10]. Спеціальним нормативним актом, який конкретизує ці положення Основного Закону України, є Закон України «Про культуру» [38]. Аналіз актів Конституційного суду України дозволяє стверджувати те, що рішень, які б були присвячені свободі творчості, наразі, немає.

У Німеччині свобода мистецтва гарантована ст. 5 Основного Закону ФРН [11]. Сфера захисту свободи мистецтва охоплює як право на створення об'єкту мистецтва, так і право на його розповсюдження, тобто ознайомлення із ним невизначеного кола осіб. У цьому випадку, йдеться про так зване суб'єктивне значення свободи мистецтва. З об'єктивної точки зору свобода мистецтва передбачає обов'язок держави сприяти розповсюдженню мистецтва [39, s. 240].

Важливе значення для розуміння того, що таке мистецтво має рішення Федерального Конституційного Суду BVerfGE 30, 173 – Mephisto (Рішення у справі Мепфісто) [40]. У цьому рішенні було обґрунтовано так звану «матеріальну концепцію мистецтва». Її сутність полягає у тому, що мистецтвом визнаються певні враження, переживання від твору мистецтва, а також переживання митця, які виражаються через вільний творчий дизайн [40]. Існує й інша концепція розуміння мистецтва, а зокрема «відкрита концепція мистецтва». У своєму рішенні BVerfGE 67, 213 – Anachronistischer Zug (Рішення у справі про анахронічний хід) Федеральний Конституційний Суд Німеччини дійшов висновку про те, що мистецтвом є те, що сприймається суспільством як мистецтво не залежно від задуму автора відповідного твору [41]. На практиці ці концепції доповнюють одна одну.

Безперечно, такі ідеї можуть бути корисними як при подальших наукових дослідженнях правового регулювання свободи мистецтва, так і у випадку тлумачення меж конституційно-правового захисту цієї свободи Конституційним Судом України.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні загальні висновки:

1. Конституція ФРН, на відміну від Основного Закону України, закріпила системний підхід до комунікаційних свобод приватних осіб. Елементами цієї системи є: свобода поглядів, свобода слова (преси), свобода мовлення, свобода кіно, свобода інформації, свобода науки та викладання, свобода мистецтва. Метою таких свобод є, з одного боку, гарантування кожному реальної можливості вільно висловлювати та поширювати свої думки в усній, письмовій, графічній формах, а, з іншого боку – забезпечення публічного інтересу щодо надання неупередженої інформації з різних джерел, на основі якої формується громадська думка та демократичний процес прийняття рішень.

2. Окремі комунікативні свободи в Україні не мають конституційно-правового регулювання, наприклад свобода кіно. Щодо певної частини із них чітко не визначено сферу конституційно-правового захисту, наприклад щодо академічної свободи, свободи мистецтва, свободи інформації. На наше переконання, визначення сфери такого захисту має відбуватися не на рівні Конституції України, а на рівні актів тлумачення Основного Закону України Конституційним судом України. Це пов'язано із тим, що нормативний матеріал Конституції України є достатньо лаконічним, а для досконалого визначення меж конституційно-правового захисту кожної комунікативної свободи необхідне тлумачення положень Основного Закону; визначення мети такої свободи; тих можливостей, які вона надає приватній особі; підстав її обмежень тощо. Все це доцільніше зробити саме на рівні рішень Конституційного Суду.

3. Ідеї, які сформовані на рівні німецької правової доктрини та рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини щодо розуміння системи комунікативних свобод, їх сутності та змісту, меж їхнього конституційно-правового захисту можуть стати теоретичною основою для рішень Конституційного Суду України, присвячених тлумаченню відповідних свобод приватних осіб.

4. Необхідні зміни до ст. 54 Конституції України у частині кола суб'єктів, за якими визнається свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості. На наш погляд, такі комунікативні свободи належать кожному, а не лише громадянам України. Тому треба викласти цю статтю у наступній редакції: «Кожній людині гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності».

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г. Устименка) від 30 жовтня 1997 року № 5-зп/1997. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informasiyu>(дата звернення: 08.02.2021).

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 № 2-рп/2012. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informasiyu>(дата звернення: 08.02.2021).
3. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 22 січня 2020 року № 1-п(І)/2020. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informasiyu>(дата звернення: 08.02.2021).
4. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.
5. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2004. 332 с.
6. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини й громадянина в Україні (проблеми теорії і практики): монографія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.
7. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
8. Maunz. T., Dürig G. Grundgezets. Kommentar. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7-208.
9. BVerfGE 7, 198 – Lüth. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html> (дата звернення: 08.02.2021).
10. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>(дата звернення: 08.02.2021).
12. BVerfGE 105, 279 - Osho. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv105279.html> (дата звернення: 08.02.2021).
13. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (дата звернення: 09.02.2021).
14. Ipsen J. Staatsrecht II. Grundrechte. 14. Auflage. Vahlen. 2011. 288 s.
15. BVerfGE 61, 1 – Wahlkampf/CSU: NPD Europas. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv061001.html> (дата звернення: 08.02.2021).
16. BVerfGE 33, 1 - Strafgefangene. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv033001.html> (дата звернення: 08.02.2021).
17. BVerfGE 90, 1 - Jugendgefährdende Schriften. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv090001.html> (дата звернення: 08.02.2021).
18. BVerfGE 10, 118 - Berufsverbot I. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv010118.html#>(дата звернення: 08.02.2021).
19. BVerfGE 20, 162 - Spiegel. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv020162.html#174> (дата звернення: 08.02.2021).
20. Epping V. Grundrechte. 8. Auflage. Springer. Berlin. 2019. 541 s.
21. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 року № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
22. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23.09.1997 року №540/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
23. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 року № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
24. Sachs M. Verfassungsrecht II – Grundrechte. 3. Auflage. Springer. Berlin. 2017. 711 s.
25. BVerfGE 22, 180 - Jugendhilfe. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv022180.html> (дата звернення: 08.02.2021).
26. BVerfGE 90, 27 - Parabolantenne I. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv090027.html#031> (дата звернення: 08.02.2021).

27. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 року № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
28. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 року № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
29. Kunig P. Grundgesetz: Kommentar. 6. Auflage. C. H. Beck. München. 2012. 1959 s.
30. BVerfGE 35, 79 - Hochschul-Urteil. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv035079.html#112> (дата звернення: 08.02.2021).
31. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
32. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
33. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 10.02.1998 року № 103/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
34. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 року № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
35. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року № 10-р/2019. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (дата звернення: 08.02.2021).
36. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 2 лютого 2010 року № 4-рп/2010. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (дата звернення: 08.02.2021).
37. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (дата звернення: 08.02.2021).
38. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 року № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 08.02.2021).
39. Lothar M., Martin M. Grundrechte. 7. Auflage. Nomos. Baden-Baden. 2019. 534 s.
40. BVerfGE 30, 173 - Mephisto. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv030173.html#188> (дата звернення: 08.02.2021).
41. BVerfGE 67, 213 - Anachronistischer Zug. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv067213.html#227> (дата звернення: 08.02.2021).

References:

1. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi shchodo ofitsiinoho tлумачennia statei 3, 23, 31, 47, 48 Zakonu Ukrainy «Pro informatsiiu» ta statii 12 Zakonu Ukrainy “Pro prokuraturu” (spra-va K.H. Ustyomenka) vid 30 zhovtnia 1997 roku № 5-zp/1997. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu>(data zvernennia: 08.02.2021).
2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Zhashkivs-koi raionnoi rady Cherkaskoi oblasti shchodo ofitsiinoho tлумачennia polozhen chastyn pershoi, druhoi statii 32, chastyn druhoi, tretioi statii 34 Konstytutsii Ukrainy vid 20 sichnia 2012 roku № 2-rp/2012 № 2-rp/2012. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu>(data zvernennia: 08.02.2021).
3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Pleskacha V’iacheslava Yuriiiovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen druhoi rechennia chastyny chetvertoi statii 42 Zakonu Ukrainy “Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy” vid 22

- sichnia 2020 roku № 1-r(I)/2020. URL: [http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu\(data-zvernennia:08.02.2021\)](http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu(data-zvernennia:08.02.2021)).
4. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen). Kharkiv: Pravo, 1997. 64 s.
 5. Kolodii A. M., Oliinyk A. Yu. Prava liudyny i hromadianyna v Ukraini: navch. posib. K.: Yurinkom Inter, 2004. 332 s.
 6. Shuklina N.H. Konstytutsiino-pravove rehuliuвання prav i svobod liudyny y hromadianyna v Ukraini (problemy teorii i praktyky): monohrafiia. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury, 2005. 424 s.
 7. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
 8. Maunz. T., Dürig G. Grundgezets. Kommentar. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7-208.
 9. BVerfGE 7, 198 – Lüth. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 10. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
 11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 12. BVerfGE 105, 279 - Osho. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv105279.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 13. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (data zvernennia: 09.02.2021).
 14. Ipsen J. Staatsrecht II. Grundrechte. 14. Auflage. Vahlen. 2011. 288 s.
 15. BVerfGE 61, 1 – Wahlkampf/CSU: NPD Europas. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv061001.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 16. BVerfGE 33, 1 - Strafgefangene. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv033001.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 17. BVerfGE 90, 1 - Jugendgefährdende Schriften. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv090001.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 18. BVerfGE 10, 118 - Berufsverbot I. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv010118.html#> (data zvernennia: 08.02.2021).
 19. BVerfGE 20, 162 - Spiegel. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv020162.html#174> (data zvernennia: 08.02.2021).
 20. Epping V. Grundrechte. 8. Auflage. Springer. Berlin. 2019. 541 s.
 21. Pro drukovani zasoby masovoi informatsii (presu) v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 16.11.1992 roku № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
 22. Pro derzhavnu pidtrymku zasobiv masovoi informatsii ta sotsialnyi zakhyst zhurnalistiv: Za-kon Ukrainy vid 23.09.1997 roku №540/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
 23. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 roku № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
 24. Sachs M. Verfassungsrecht II – Grundrechte. 3. Auflage. Springer. Berlin. 2017. 711 s.
 25. BVerfGE 22, 180 - Jugendhilfe. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv022180.html> (data zvernennia: 08.02.2021).
 26. BVerfGE 90, 27 - Parabolantenne I. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv090027.html#031> (data zvernennia: 08.02.2021).
 27. Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy vid 13.01.2011 roku № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
 28. Pro derzhavnu taiemnytsiu: Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 roku № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
 29. Kunig R. Grundgesetz: Kommentar. 6. Auflage. C. H. Beck. München. 2012. 1959 s.
 30. BVerfGE 35, 79 - Hochschul-Urteil. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv035079.html#112> (data zvernennia: 08.02.2021).

31. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 roku № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
32. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 roku № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
33. Pro profesiinu (profesiino-tekhnicnu) osvitu: Zakon Ukrainy vid 10.02.1998 roku № 103/98-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
34. Pro naukovu i naukovo-tekhnicnu diialnist: Zakon Ukrainy vid 26.11.2015 roku № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
35. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) u spravi za konstytutsiinym podanniam 48 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy “Pro osvitu” vid 16 lypnia 2019 roku № 10-r/2019. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (data zvernennia: 08.02.2021).
36. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 52 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Polozhennia pro zahalnoosvitnii navchalnyi zaklad” vid 2 liutoho 2010 roku № 4-rp/2010. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (data zvernennia: 08.02.2021).
37. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 50 narodnykh deputativ Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen chastyny tretioi statti 53 Konstytutsii Ukrainy “derzhava zabezpechuie dostupnist i bezoplatnist doshkilnoi, povnoi zahalnoi serednoi, profesiino-tekhnicnoi, vyshchoi osvity v derzhavnykh i komunalnykh navchalnykh zakladakh” (sprava pro dostupnist i bezoplatnist osvity) vid 4 bereznia 2004 roku № 5-rp/2004. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (data zvernennia: 08.02.2021).
38. Pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14.12.2010 roku № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (data zvernennia: 08.02.2021).
39. Lothar M., Martin M. Grundrechte. 7. Auflage. Nomos. Baden-Baden. 2019. 534 s.
40. BVerfGE 30, 173 - Mephisto. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv030173.html#188> (data zvernennia: 08.02.2021).
41. BVerfGE 67, 213 - Anachronistischer Zug. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv067213.html#227> (data zvernennia: 08.02.2021).